

Buhârî'nin et-Tarîhu'l-Kebîr'inde Rivayet Ettiği Hadislerle İlgili Dârekutnî'nin İlzamları

 FAYSAL AHMAD^a

Geliş Tarihi: 13.03.2022 | Kabul Tarihi: 29.04.2022

Öz: Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre tashih meselesi, birçok hadis hafızının önem verdiği hadis meselelerindedir. Dârekutnî de bu konuda ilk eser telif edenlerdendir. Yazdığı esere *el-İlzâmât* ismini vermiş ve bu başlık ile Buhârî'ye bir nevi şöyle ilzamda bulunmuştur: Aynı raviden nakledilen hadislerden birini alıp diğer/diğerlerini almamak *el-İlzamat'*ın değerlendirmesi kapsamındadır. Dârekutnî'nin söz konusu eseri *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* ayarında olmakla birlikte Buhârî ve Müslim'i bu anlamda ilzam eden yetmiş meseleyi ihtiva etmektedir. Buhârî'nin bu ilzamlar karşısındaki duruşuna binaen çalışmamızda, *et-Tarîhu'l-Kebîr'*de tahrîç edilen ve *el-İlzâmât'*a konu edilen hadisleri araştırıp gerekli tahrîç ve tespitlerle Buhârî ve Darekutnî'nin sıhhat şartlarını da değerlendirerek, Buhârî'nin bazı hadisleri *et-Tarîhu'l-Kebîr'*de rivayet ettiği halde *Sahîh'*inde niçin rivayet etmediği incelenecektir. Bu sebeple çalışmamızın çerçevesini Buhârî'nin et-Tarih-i Kebir'inde tahrîç ettiği hadisler hakkında Darekutnî'nin ilzamları şeklinde belirledik. Çalışmamız *el-İlzâmât'*taki rivayetleri kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, Buhârî, Dârekutnî, ilzâm, tashih.

^a ESOĞÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
faysalahmad3232@gmail.com

The Corrections of al-Daraqutni Related to the Narrated Hadiths in al-Tarikh al-Kabir of al-Bukhari

Abstract: According to the conditions of al-Bukhari and Muslim, the issue of revision is one of the hadith issues that many hadiths care about. al-Daraqutni is one of the first copyrighted works in this regard. He named the work he wrote *al-Ilzamat* and explained to al-Bukhari with this title: It is within the scope of *al-Ilzamat*'s evaluation not to take one of the hadiths transplanted from the same Ravi and not to take the others/others. Daraqutni in his book *al-Ilzamat* which serves as *Mustadrak ala al-Sahihayn* and contains seventy issues that preached al-Bukhari and Muslim in this sense. In this study, we are the importance of the determination of stance against these ilzams, we investigated the irritated hadiths in *al-Tarikh al-Kabir* and evaluated the health conditions of al-Bukhari and al-Daraqutni with the necessary irritations and determinations, and examined why al-Bukhari did not tell his *al-Sahih* even though some of his hadiths were rumored in *al-Tarikh al-Kabir*. Our study covers the narratives in *al-Ilzamat*.

Keywords: Hadith, al-Bukhari, al-Daraqutni, ilzam, tashih.

Giriş

İslam medeniyetinin nesiller boyunca aktarılmasının en önemli sacayağı olarak kabul edilebilecek hadis rivâyeti, ilk yüzyıllardan itibaren İslam âlimleri tarafından özenle muhafaza edilen bir gelenektir. Bu geleneğin önemli temsilcilerinden biri olan Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh* adını verdiği ve içinde sahîh rivâyetleri topladığı eser, kendisinden sonra gelen âlimlerin büyük bir çoğunluğunun ittifakıyla en sahîh hadis kitaplarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu itibarla ondan sonra yaşayan âlimler *el-Câmiu's-Sahîh*'e şerh, haşiye, ta'lik gibi birçok eser yazmışlardır. Darekutnî (öl. 385/995) de hayatı boyunca Buhârî ve onun yöntemine dair uzun soluklu çalışmalar yapmış ve bu konuda *el-İlzâmât* ve *et-Tettebbu'* adlı eserlerini yazmıştır. Bu çalışmada Dârekutnî'nin *el-İlzâmât* adlı eserinde Buhârî'ye yaptığı eleştiriler ele alınarak bazı tenkit ve tetkikler yapılacaktır.

Bu minvalde Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr*'indeki tenkit yöntemi tespit edilerek Dârekutnî'nin *el-İlzâmât*'ta konu edinmekle birlikte Buhârî'yi, tahrir etmediği gerekçesiyle tenkit ettiği ve bu hadislerin şartlarına uyduğu gerekçesi ile *Tarîhu'l-Kebîr*'inde rivâyet etmesi gerektiğini belirttiği hadislerin sıhhat şartlarının neler olduğu, Buhârî'nin *Sahîh*'ine almadığı hatta *İlzâmât*'ta bile bulunmayan fakat Buhârî'nin *Tarîhu'l-Kebîr*'inde zikrettiği hadislerin sıhhat şartları, Buhârî'nin kendi şartlarına uygun olan bütün sahîh hadisleri almak zorunda olup olmadığı, Buhârî'nin *İlzâmât*'a konu olan hadislerini *Tarîhu'l-Kebîr*'de irad etmesine rağmen *Sahîh*'inde zikretmeme gerekçelerinin neler olduğu beyan edilmeye gayret edilecektir.

Araştırmanın amacı, Dârekutnî'nin Buhârî'yi ilzam etmesinin arkasındaki sebepleri gün yüzüne çıkarmaya çalışmaktır. Bu bakımdan makale Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr*'inde rivâyet ettiği ve *el-İlzâmât*'da geçen hadislerle sınırlıdır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla daha önce *el-İlzâmât*'la bu doğrultuda bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir.

1. Dârekutnî'nin *el-İlzâmât'*ında Şeyhayn Şartına Göre Tashih-deki Metodu

1.1. Dârekutnî'ye Göre İlzam

Muhaddislere göre Dârekutnî'nin kullandığı ilzam lafzı vucubiyete delalet etmemektedir; yani Dârekutnî Şeyhayn'ın şartlarına göre tashihi yaparken aslında onları sorumlu tutmuştur. "Elzeme" kelimesi sözlükte "evcebe" anlamına gelmektedir. İbn Faris (öl. 395/1004) bu kelimenin "bir şeyin başka bir şeyle sürekliliğini ve birlikteliğini ifade ettiğini" beyan etmiştir.¹

Muhtemelen Dârekutnî ilzam lafzı ile vucubu kast etmemektedir. Zira Dârekutnî, bunu açıkça ifade etmese de Buhârî ve Müslim'in bütün sahih hadisleri rivayet etme iddalarının olmadığı farkındadır. Darekutnî gibi bir hadis âliminin böyle bir şeyden gafil olması düşünülemez. Muhaddislerin Darekutnî'ye olan itirazları ilzam hususunda bu yanlış anlaşılardan kaynaklanmaktadır. Kâdî İyâz (öl. 544/1149) gibi bazı âlimlere göre Buhârî ve Müslim kendi şartlarına uygun olan az sayıda hadisi tahrir etmiştir. Bu nedenle Dârekutnî ve Ebu Zer el-Herevî gibi münekkitler onları ilzam eden kitaplar telif etmişlerdir.²

Nevevî (öl. 676/1277) ise bu ilzamin gerçek manada bir ilzam olmayacağını ifade etmiştir. Zira Buhari ve Müslim bütün sahih hadisleri topladıklarını iddia etmemişlerdir. Aksine tamamını toplamadıklarını belirtmişlerdir. Sadece bazı sahih hadisleri bir araya getirmeyi amaçlamışlardır. Aynen fıkıh alanında birkaç meseleyi zikretmek amacıyla bir kitap telif eden fakihin eserinin bütün meseleleri ele alma zaruriyetinin olmaması gibi.³ Şu kadar var ki sadece birkaç konuyu içermesi fıkıh kitabı olması için kâfidir. Ayrıca, zahiren sahih olsa bile bir hadisi rivayet etmemeleri, onların fark ettiği bir illeten kaynaklanıyor olabilir. Unutmuş olabilecekleri gibi veya

¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, nşr. Abdulselem Muhammed Harûn (b.y.: Dârü'l-fikr, 1399/1979), 5/245.

² Ebûl-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, nşr. Yahyâ İsmâil (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 2001), 1/83- 84.

³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. Haccâc*, nşr. Yahyâ İsmâil. (Mısır: Dârü'l vefa 1419/1988), 1/24.

bir konu hakkındaki zikrettikleri hadis ile diğerlerinden istiğna etmiş olmaları da mümkündür.⁴

Irakî (öl. 806/1404), Dârekutnî ve diğerlerinin Şeyhayn'a yaptıkları ilzamları yerinde bulmayan veya kabul etmeyenlerdendir.⁵ İbn Hacer (öl. 852/1449), *Fethu'l-bârî*'de Buhârî ve Müslim'in (öl. 261/875), bu hadisleri eserlerini fazla uzatma kaygısından dolayı rivayet etmediklerini bildirir.

Muhaddislerin bu ifadeleri, Dârekutnî'nin "ilzam" kelimesinden "icabı" kastettiğini düşündüklerinden ötürüdür. Ancak muhaddisler istidrakı Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olup rivayet etmedikleri hadisleri bir araya getirme olarak algılamışlar, Buhârî ve Müslim'in istidraklarda yükümlü tutulmadıkları anlayışında olmuşlardır. Bundan dolayı istidrakler, ilzamlar kadar eleştiriye mazhar olmamışlardır.

1.2. Darekutnî İlzamlarında Münazara Metodu

Bu, karşısındaki kişinin ortaya koyduğu şartlar üzerinden muhataba soru yöneltmek ve onu kendi şartlarıyla ortaya koyduğu sorumluluklarını gözetmeye sevk etme metodudur. Yani Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in ortaya koydukları şartları onlara karşı kullanmıştır. "Sen şu hadiste bu şartı koştun, ancak burada bu şartına uyan bu hadisi almadın" örneğinde olduğu gibi.

Dârekutnî, *el-İlzâmât*'ı tasnif ederken Şeyhayn'ın şartlarına uyup da eserlerine almadıkları bütün rivayetleri bir araya getirmeyi amaçlamamıştır. Dârekutnî, "Aklıma gelenler" şeklinde ifade ettiği belirli rivayetleri ele almıştır. Şayet o, Şeyhayn'nun şartlarına uyup da eserlerine almadıkları bütün rivayetleri ele alma amacıyla olsaydı, *el-İlzâmât*'ta yetmiş hadisle sınırlı kalmaz daha fazlasını zikrederdi.⁶ Dârekutnî, hadis ilmindeki ilmî derinliği ve eşsiz yeteneği

⁴ İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, nşr. Muhibüddîn Hatib (Kahire: el-Mektebetü's-selefiye, 1407/1986), 9.

⁵ Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî, *et-Tebssıra ve't-tezkire*, nşr. Abdullatif el-Hümîm Mâhîr Yâsîn Fehel (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1423/2002), 1/115.

⁶ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü isticlâhâtî'l-fünûn ve'l-ülûm*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Dâru Lübnan, 1996), 1/622.

sayesinde İlzâmât alanında Şeyhayn üzerine istidrak yapabilmıştır.

1.3. Buhârî ve Müslim'in Yöntem ve Şartları Üzere İlam

Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde bir hadisin rivayetinin ilzâmı ile onların yöntem ve şartlarına göre ilzâmı arasında fark vardır. Dârekutnî ilkini yani Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde rivayetle ilzâmı kast etmemiştir. Zira Dârekutnî Buhârî ve Müslim'in bütün sahih rivayetleri toplama iddasında olmadıklarının pekâlâ farkında olduğu aşikârdır.⁷

Sehâvî (öl. 902/1496), İbrahim b. Ma'kıl tarikinden Buhârî'den şunu rivayet etmiştir: "Ben *Câmi* kitabıma sadece sahihleri aldım. Her sahih hadisi almadım. Kitabın çok uzaması endişesinden dolayı kısa tuttum." Müslim de demiştir ki: "Bu kitabı rivayet ettim ve bunlar sahihtir dedim. Bunların dışındakiler zayıftır demedim. "Dolayısıyla Buhârî ve Müslim kendi rivayet ettiklerinin dışındaki hadislerin sahih olmadığını ifade etmemişlerdir.

Dârekutnî ilzâm kelimesinden kastının *el-Câmiu's-Sahih*'te bir hadisi rivayet etmemelerinin eleştirisi olmadığına, bilakis onların yöntem ve şartlarına yönelik bir ilzâm olduğuna kitabın birçok yerinde işaret etmektedir: "Onların şart ve mezheplerine göre rivayeti gerekirdi" sözü,⁸ "...ve onların mezhebine göre Sünabih b. el-Aser hadisinin ihracı mülzemdir." sözü, "...ve şartlarına göre Sünabih b. el-Aser'in hadisinin tahriri gerekirdi" sözü, "...ve onların mezhebine göre tahriri gerekirdi daha önce zikrettiğimiz gibi" ve benzeri birçok sözü buna işaret etmektedir.

Dârekutnî'nin ibarelerinden anlaşılan, ilzamdan kasdının *el-Câmiu's-Sahih*'tekilerin tahriri değildir. Buradaki ilzamdan kasdı onların hadis kabul şartları ve yöntemlerine göre olmasıyla Şeyhayn'ı yükümlü tutmaktır.⁹

⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyyeti'l-hadis*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü'l-sünne, 1424/2003), 1/47.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1411/1990), 1/42.

⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *el-İlzâmât*, thk. Mukbil b. Hadi el-Vadî (Riyad: Dâru't-taybe, 1423/2002), 64, 66, 69, 83.

2. İlzâmat'ta Dârekutnî'nin Yöntemi

2.1. Kitâbü'l-İlzâmât'ın Mukaddimesi

Herhangi bir kitabın mukaddimesini anlamak yazarın kitaptaki üslubunu anlamada büyük önem taşımaktadır. Çünkü yazarların çoğu, mukaddimelerinde kitabın üslubuna işaret etmektedir. Dârekutnî'nin kitabının üslubunu iyi öğrenebilmek için kitabın iki mukaddimesini de özenle değerlendirip tetkik etmek gerekmektedir. Dârekutnî kitabını iki kısma ayırmış ve her bir kısma ayrı ayrı mukaddime yazmıştır.

Dârekutnî ilk mukaddime de şöyle demiştir: “Müslim ve Buhârî'nin veya her birisinin bazı Tâbiînin hadislerini tahric ettikleri anlatılmıştır. Fakat bazı benzer rivayetleri tahric etmemişlerdir. Aynı zamanda usul ve şartlarına göre tahric etmeleri gerekirken tahric etmedikleri hadisleri zikredeceğiz.¹⁰ Sonra *el-İlzâmât*'ın hadislerini zikredeceğiz.”

Dârekutnî ikinci mukaddime de,¹¹ “Sahabe tabakasının Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet ettikleri hadisleri zikretmiştir. Hadisleri nakledenlerde ta'n vucuhu bulunmayanların tercihine özen göstermiştir. Buhârî ve Müslim ise bu hadisleri tahric etmiştir. Oysa usullerine göre tahric etmeleri gerekmektedir. Tefvik Allah'tandır.”¹² diye açıklama yapmıştır.

2.2. İki Mukaddime Arasında Mukayese

Dârekutnî'nin “mürsel” olmayan Tâbiînin bazı hadislerini sahâbeden rivayetle birinci mukaddime de Buhârî ve Müslim'i ilzam etmesi, ikinci mukaddime de ise sahâbe ricali hadisleri ile onları (Buhârî ve Müslim) ilzam etmesi ilk bakışta dikkatini *el-İlzâmât* hadislerinin araştırılmasına yönelttiğini ortaya koymaktadır. İki mukaddime de sahabe ricali hadisleri diye zikretmemiştir. Bu soru beni hayrette bıraktı. Belki de *el-İlzâmât*'ı defalarca usanmadan tekrar okudum. Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014)'nin vuhdân hadisle-

¹⁰ Dârekutnî, *el-İlzâmât*, 64.

¹¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât*, 84.

¹² Dârekutnî, *el-İlzâmât*, 83.

rini ve Şeyhayn'in hadislerin tahriç yöntemini incelerken bu sorunun cevabı aklıma geldi. Şöyle ki:

- Birinci kısmın hadislerini incelerken çoğunun sahabenin vuhdânından olduğunu gördüm. Yani tek kişi onlardan rivayet etmiştir. Vuhdan, sahabe ve Tâbiîn rivayetlerine göre iki kısma ayrılır.

- Maruf Sahâbe: Ondan sadece ma'ruf tâbiîn rivayet etmiştir. Bu hadis, "sahih" ve hüccettir. Hâkim buna Kays b. Ebi Hazm Mirdas Eslemî'den Buhârî'ye şartlarına göre yine hadisi Adiy b. Ümeyre'den rivayet edilen hadisi Müslim'in şartlarına örnek göstermiştir.¹³

- Gayr-ı Ma'ruf Sahâbe: Sadece bir Tâbiîn kendisinden rivayet yaptığı kişidir. Bu durumda olanın sahabeliğinin ispatı için iki adil râvînin rivayetine ihtiyaç vardır. İşte bu tür hadisi Şeyhayn hadislerinde tahriç etmemiştir. Bununla Dârekutnî'nin sözündeki niyeti açıkca ortaya çıkmaktadır.

Birinci maksadı sika Tâbiîn vuhdân rivayetiyle sahabiliğinin şöhretini tespit etmek istemiştir. Çünkü İbn Hacer'in dediği gibi¹⁴ "mukil (az rivayet etmiş) olması cehalet (tanınmama) sebeplerindedir." Bu durumda sahabelik sabit olur. Ravinin sahabe oluşu şöhret veya bazı sika Tâbiîn şahitliği ile bilinir. Bunun için Dârekutnî Buhârî ve Müslim'e diyor ki: *Sahih*'inizde vuhdân ravinin rivayeti ile insanların sahabiliğini ispatladınız ve hadislerini tahriç ettiniz. Ben de Sünâbih b. A'ser Mirdâs Eslemi gibi vuhdandan olanlar sika Tâbiîn rivayetiyle sahabiliği sabit kılıp tahriç ettiniz. Diğer sahabilerden hadis tahrici yapmadınız. Bu tür hadisleri tenkit ediyorum. Bu meseleyi ikinci bölümde açıklayacağız.

İkinci amaç ise, Müslim ve Buhârî'nin vuhdân sahabilerden rivayet etmeyenlerin hadislerini tahriç ettiklerini tespit etmek istemiştir. Dârekutnî adeta Buhârî ve Müslim'e "sika Tâbiîn dışında kendilerinden rivayet yapılmayan vuhdân sahabeleri sahihinizde tahriç ettiniz. Bunun üzerine ben de, hadislerini tahriç yapmadığınızı ister

¹³ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, 1/23.

¹⁴ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker*, (Riyad: Müessesetü melik Fehd, 2001), 100.

aynı sahabeler olsun. İster başkaları olsun onların hadislerini tahriç ediyorum. Çünkü genel kabule göre sahabe âdildir".¹⁵

Sonuç olarak Dârekutnî *el-İstidrak* adlı eserinde mutekaddimûnun ve muteahhirûnun metodları ile Şeyhayn'ın tashih şartlarını birleştirmiştir.

3. Mutekaddiminin Şeyhayn'ın Şartları ile Tashih Metodu

Mutekaddimûn âlimlerin Sahihayn üzerine yaptıkları istidraklerde uyguladıkları metod onun ricaline benzer nitelikte olan ricaleri tespit edip onların rivayetlerini belirlemektir. Onlara göre aynı istidrak için aynı râvi olması şart değildir. Onların şeyhleri veya akranlarının tarikleri dışındaki tariklerle istidrak yapmalarının sebebi bu metottur. Bu durum sahihlerin tasniflerinden sonra mustahrecatın zuhurunu ve mustahricin mustahreç aleyh tariki dışında hadis tahriç etmelerini açıklar. Müslim'in, Buhârî'nin *Sahihini* tasnifinden sonra kendi *Sahihini* yazması bunun en net göstergelerindedir. Aynı zamanda bu, sünen yazarlarının da bariz bir nişanesidir. Bunu Ebu Davud'un şu ifadesinde net bir şekilde anlamaktayız.¹⁶

"ذکرث في کتابي هذا الصحيح ومايشابهه ومايقاربه"

3.1. Şeyhayn'ın Şartlarında Muteahhirin Metodu

"Şeyhayn'ın şartı" ifadesi zikredildiğinde muteahhirine göre Sahihayn'ın râvilerinin aynuları kastedilmiştir. Hâfız Mizzî (öl. 742/1341) şöyle demiştir: "Buhârî ve Müslim'in şartı üzere denildiğinde mutekaddiminin ıstılahı, Sahihayn'daki ricalin benzerinden

¹⁵ Sahâbenin adil olması ile kast edilen onların günah işlemekten korunmuş (masum) olmaları değil, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan isnad etmemeleridir. Zira masumiyet sıfatı peygamberlere hasır. Diğer yandan sahabîlerin hepsi zabt açısından kusursuz değillerdir. Nitekim sahabîler bu konuda birbirlerini tenkit etmiştir. Havâric, Şia, Mutezile, Rafıza ve günümüzde bazı oryantalistler Sahâbenin hepsinin adil olmadığını ileri sürmüştür. Havâric'e göre bazı sahabîler kâfir olmuştur. Şia ise ehl-i beyten olmayanları yalancı, fasık, münafık olarak görmüştür. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011), s. 120-123.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l- garbi'l- İslâmî), 9/57.

rivayet edilmesidir. Muteahhirinin ıstılahi ise Sahihayn'ın bizzat ri-calleri ile rivayet edilmesidir."¹⁷ Burdan hareketle, *el-İlzâmât*'ı üze-rine yaptığımız incelemelerde Dârekutnî'nin Şeyhayn'ın şartlarını tashihde mütekaddimin ve müteahhirin metodunu birlikte kullandı-ğını tespit edilmiştir.

Dârekutnî'nin Şeyhayn'ın şartı üzere tashih yönteminde mute-ahhirin metodunu kullanmasına şu şekilde örneklendirilebilir. Dârekutnî'nin

"ذكر ما حضرني ذكره مما أخرجه البخاري ومسلم أو أحدهما من حديث بعض التابعين وتركه من حديثه شديهاً به، ولم يخرجاه"

sözünden maksat: Bu Tâbiîn'in hadislerini tenkittir. Buhârî ve Müs-lim'in veya biri bu Tâbiîn'in hadislerinin bir kısmını tahrîç etmişler bir kısmını etmemişler. İşte tenkit edilen nokta budur. Dârekutnî smz konusu tabiîn'in diğer hadislerini tahrîç etmemelerini eleştir-miştir. "Şebihen lehu" kaydı bunu açıkça göstermektedir. Yine *el-İlzâmât* kitabının başında Şeyhayn'ın tarihini tenkit ederek şöyle de-miştir: "Buhârî Kays b. Ebi Hazm Mirdas el-Esnebi'den Yahya b. İbad Mirdas'tan Hz. Peygamber'den diye hadisi tahrîç etmiştir." Sonra da şu ifadelerle onları ilzam eder: İkisinin mezhebine göre Sa-nabih b. A'ser ve Dükayn b. Said hadisini tahrîç etmeleri gereki-yordu.

3.2. Dârekutnî Şeyhayn'ın Şartı Üzere Tashihte Mütekaddi-min Metodunu Uygulaması

el-İlزامat eseri tetkik edildiğinde Dârekutnî'nin Mütekaddimi-nin metodunu kullandığı görülmektedir. Dârekutnî'nin şu sözü buna delil teşkil ettiği söylenebilir:

قال الدارقطني: "أو من حديث نظير له من التابعين الثقات ما يلزم إخراجها على شرطهما ومذهبهما، فيما نذكره إن شاء الله تعالى. وبالله التوفيق."

Bu ifade Buhârî ve Muslim'in tahrîç ettikleri râvinin aynısı ile değil benzerleri ile olduğunun delilidir. Birinci kısımda Şeyhayn'ın

¹⁷ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *en-Nüket âlâ mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynülabidin Muhammed bilâ Frec (Riyad: Advâü'l-selef, 1419/1998), 1/257.

râvilerine benzer özellikler taşıyan râvilerin tahriç edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tafsilden sonra او veya نظير ifadelerini kullanması farklılık olduğunu göstermektedir. Dârekutnî'nin Sahihayn'da tahriç edilmeyen râvilerin hadisini *el-İlzâmât*'ta tahriç etmekle onları tenkit etmesi bunu açıkça göstermektedir. Bu durum yani Buhârî'nin tahriç etmediği hadisleri Dârekutnî'nin tenkit etmesi çoğunluk tarafından müşkil olarak görülmüştür. Bu müşkil Dârekutnî'nin Şeyhayn'ın şartı üzere tashihini mutekaddimun ve müteahhirûn usulüne göre yaptığını söylemekle giderilebilir. Anlatılardan hareketle Dârekutnî'nin *el-İlzâmât*'taki yöntemini şöyle özetleyebiliriz: Dârekutnî Şeyhayn'ın şartlarını gözeterek mutekaddimin ve müteahhirin yöntemini kullanmıştır. Mutekaddimin metodunu kullanırken râvilerin emsalleri esas alınmıştır. Müteahhirin metodunda ise bizzat râvilerin Şeyhayn'ın şartları üzere tatbik edilmiş olmasını esas alınmıştır. Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Tâbiîn'in sikalardan rivayet ettikleri hadisleri iki özellik gözeterek güvenilir kabul etmiştir: Sika ravileri rivayet etmesiyle bunların sahâbiliğinin belirginleşmesi, Şeyhayn'ın tahricini yaptığı aynı sahâbide veya diğer sahâbilerden bu tâbiîn'in hadislerini terk etmeleri sebebiyle Şeyhayn'ı tenkit etmiştir. Çünkü senedde sahabenin değişmesi isnadı etkilemez. Zira sahabe adildir. Bunlarla beraber Dârekutnî'nin kastettiği tenkidin esası anlaşılabilir. Dârekutnî'nin ikinci mukaddimede (ذكر أحاديث رجال من الصحابة) zikretmesinden maksat birinci kısmın aksine burada sahâbiliği meşhur olanları kast etmiştir. Birinci kısımda ise sahâbiliği konusunda ihtilaf olanlar bulunmaktadır. Zira Muhammed b. Hatib ve Tarık b. Şihab gibi râvilerin sahâbiliğinin ispatı için sika ravinin rivayeti gerekir. Dârekutnî *el-İlzâmât*'ta hadis metinlerinin birçoğunu zikretmeyip kısaca nakletmiştir. Bu da, İbn Kattan gibi bazı müteahhirinin eleştirdikleri noktadır. Burada bunların önemli sebeplerini açıklamaya çalışacağız:

Muteakaddimin ashabı hadise göre senede işaret edilmesi metne delalet için yeterlidir. Genelde *el-İlzâmât*'taki senedler bir veya iki ravisi bulunmayan vuhdân ve münferitler kabilindedir. Dolayısıyla metnin zikrine gerek duyulmamıştır. Senedin zikri

metne delalet için yeterli görülmüştür. Bu durum Dârekutnî'ye sadece senedin zikrini cazip kılmıştır. Dârekutnî'nin "يلزمهما إخراجہ" sözü, *Sahih*'in metot ve şartlarına göre tahriçlerini ifade eder. Yoksa sahihlerinde hadis tahriçi için onları ilzam ettiğini anlamına gelmez.

4. el-İlzâmât'ta Buhari'nin *et-Tarih-İ Kebir*'inde Tahric Edilen Hadislerin İncelenmesi

4.1. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'indeki Hadisler

Buhari'nin Sahih'inden sonra en meşhur eseri hiç şüphesiz *et-Târîhu'l-kebir* isimli telifidir. Buhari, bu çalışmasında birçok râvî hakkında bilgi ve değerlendirmelere yer verirken aynı zamanda birçok hadis rivayet etmiştir. Bu eser üzerine hicri 4. asırdan günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Dârekutnî el-İlzamat isimli eserinde *et-Târîhu'l-kebir* 'de bazı rivayetleri tetkik etmiştir. Bu eserde Dârekutnî, Buhârî'yi 4 konuda ilzam etmiştir. Makalenin sınırları ölçüsünde her konuyla ilgili bir örnek verilmeye çalışılmıştır. Bu konulardan ilki vuhdan hadislerle ilgilidir.

4.1.1. Muhaddislerin Vuhdân Rivâyetlere Bakışı

Hadis terminolojisinde vuhdân, isimleri zikredilse bile, kendilerinden yalnız bir kişinin rivâyet ettiği râvîler ve onların rivâyetlerine denir.¹⁸ Vuhdân, iki sebepten dolayı muhaddisler arasında tartışma konusu olmuştur.

- Cehaletü'r-Râvî,
- Tefarrudü'r-Râvî (ğarabet).

Vuhdân ve cehalet meselesi: Meçhullerin çeşitlerine bakan kişi, meçhullerle vuhdân arasında farkların olduğunu anlayacaktır. Bu farklar muhaddisleri özel tasnifler yapmaya sevk etmiştir. Bilindiği gibi meçhulun (مجهول العين) "meçhûlü'l-ayn", (مجهول الحال) "meçhulü'l-hâl", (المستور) "mestur", (المُبْهَم) "müphem" ve (المسكوت عنه) "meskût anh" gibi çeşitleri vardır. Vuhdânın bunlarla ortak ve ayrıldığı durumlar bulunmaktadır.

¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, 100.

Muhaddisler meçhûlü'l-aynı şöyle tarif eder: İlim talebi ile meşhur olmamış ve sadece bir râvîden hadis rivâyetiyle bilinen kişidir.¹⁹ İbn Hacer, cehaletten söz ederken sözünün başında bunun sebeplerinden birisini şöyle açıklamıştır:²⁰ Râvî, hadiste “مُكِلٌ Mukil” (az hadis rivâyet eden) olabilir. Kendisinden sadece bir râvînin rivâyet ettiği anlamına da gelebilmektedir. Başta vuhdânı meçhullerin durumuyla ortak zikrederler ancak Muhaddisin büyüklerinden bazıları bu râvîleri sika göstermeleri onların meçhul olmalarını ortadan kaldırır. Bu Ashab-ı Sihâh'ın durumuna benzer. Yani meçhuller kelimesi ilk başta vuhdânı kapsar. Kibari muhaddisin sika gördüklerinden cehalet kalkar ancak sika görmedikleri ise meçhuller içinde kalır. Şuna dikkat etmek gerekir: Vuhdânın iki râvîsi olup biri sika diğeri zayıf ise zayıf kimse kesinlikle vuhdândır.

- Vuhdân ve Mechûlü'l-hâl (Mestûrü'l-hal)

Mechûlü'l-hâl râvînin kendisinden rivâyet alan adil râvî sayısı ikiyi bulmayan ve adaleti bilinmeyen kimsedir. Kimsenin kendisi hakkında ne iyi ne de kötü bir şey söylemediği veya ilim talebi ile tanınmamış yahut (kimsenin onu tezkiye etmemesi sebebiyle) adaleti bilinmeyen kişi demektir.²¹

- Vuhdân ve Meskût-u anh

Meskût-u anh: Ulemanın cerhini veya tadilini zikretmediği râvîdir.²² Bazen Meskût-ü anhın bir-iki veya daha fazla râvîsi olabilir. Bu yönüyle vuhdân ile aynıdır. Bunun dışındaki konularda farklı kabul edilmektedir.

- Vuhdânlar ve mübhemler²³

Mübhem râvîler: Hadislerde isminin zikri unutulmuş veya isminde veya sıfatında müşterek olduğu kişilerden o râvîyi ayıracak bir özellik ile zikredilmemeleri şeklinde olur.

¹⁹ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, thk. Ahmed Ömer Haşim (Beyrut: Matbaatü'l-kitâbî'l-'Arabî, 1405/1984), 149.

²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 100.

²¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 101.

²² Adab Mahmud Hamaş, *el-Vûhdân min rüvâti'l-sahîheyn ve merviyâtilhim*, (Ürdün: Dârü'l-ilâm, 1435/2014), 26.

²³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 102.

Buna mukabil bu râvîler vuhdândan iki özellik ile ayrılır:

- Onlar sadece bir rivâyetle bilinir.
- Münferit olarak onlar da vuhdân gibi hüccet olamaz.

Vuhdân hadisler teferrud ve illet ihtimali taşımaları nedeniyle muhaddisler tarafından hep ihtiyatlı karşılanmıştır. Münekkitler ise imkânları ölçüsünde bu rivayetleri tenkit etmişlerdir.

4.1.2. Dârekutnî'nin Vuhdân Hadislerle Şeyhayn'ı İlzam Etme Metodu

Dârekutnî Şeyhayn'ı *Sahîh*'lerinde vâhid hadisleri irâd etmeleri sebebiyle ilzam etmiştir. Bu konuda Dârekutnî Hâkim'den daha ileriye gittiği söylenebilir. Hatta Hâkim *el-Müstedrek*'inde *el-İlzâmât*'tan çokça nakilde bulunur.²⁴

- Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in sahabe tabakasındaki tahriç ettikleri vuhdân hadisleri tenkit etmiştir. Çünkü *Sahîhayn*'da bu özellikte bir hadis tahriç edilmemiştir.

- Dârekutnî, Şeyhayn'ın âhâd sahabeden tahriç ettikleri hadislere yer verdikten sonra bunlardan yola çıkarak, başka tek rivâyeti olan sahabeden tahriç etmemelerini ilzam etmiş yani eleştirmiştir.

4.1.3. *Sahîhayn*'da Asıl Olan Hadisler Arasında Vuhdân Hadisi Var mıdır?

Sahîhayn'da tahriç edilen vuhdân hadisler genelde şahid ve mütâbi' kabilinden tahriç edilmiştir. Bu, İbn Hacer'in de iddiasıdır. Ona göre *Sahîhayn*'da râvîsi vuhdân olan "asıl hadis" kesinlikle yoktur.²⁵

Abdülcevat Hamâm, Hâfız İbn Hacer'in görüşünün doğruluğunu şüpheli olduğunu iddia etmiştir. Ona göre *Buhârî*'nin *Sahîh*'inde vuhdân hadis bulunmaktadır. *Buhârî*'de geçen cuma konusundaki Selmân hadisi ve Müslim'de geçen Hz. Aişe'nin cenaze ile ilgili "Kim ki üzerine yüz kişi cenaze namazı kılsa şefaatine nail olurlar" hadisi vuhdândır.

²⁴ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, 1/89.

²⁵ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalâni, *Hedy'us-sari*, (Beyrut: y.y., 1968), 11.

Abdülcevat'ın İbn Hacer'e yaptığı eleştiri doğru değildir. Aşağıda haklı olmama sebeplerini zikredeceğiz:

Hamâm, İbn Hacer'in genellemesi hakkında şöyle der: İbn Hacer'in iddiası her ne kadar vuhdânın çoğu için geçerli olsa da kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç muhtaçtır. Bu genellemeye gölge düşüren iki örnek zikredilecektir.

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُنُبٍ، عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبِرِيِّ، أَخْبَرَنِي أَبِي، عَنِ ابْنِ وَدِيعَةَ، عَنْ سَلْمَانَ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا يَغْتَسِلُ رَجُلٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وَيَتَطَهَّرُ مَا اسْتَطَاعَ مِنْ طَهْرٍ، وَيَدْهَنُ مِنْ دُهْنِهِ، أَوْ يَمَسُّ مِنْ طِيبٍ بَيْتِهِ، ثُمَّ يَخْرُجُ فَلَا يَفْرُقُ بَيْنَ اثْنَيْنِ، ثُمَّ يُصَلِّي مَا كَتَبَ لَهُ، ثُمَّ يُنْصِتُ إِذَا تَكَلَّمَ الْإِمَامَ، إِلَّا غَفَرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجُمُعَةِ الْأُخْرَى²⁶

Bu hadiste Selman Abdullah b. Vedia'dan rivâyetinde ferd olarak kalmıştır. O vuhdândan hatırı sayılır bir tâbiüdür. İbn Hacer'in ifade ettiği gibi *Sahîh-i Buhârî*'de ondan başka rivâyet alınmamıştır. Bazıları sahabe olduğunu söylese de tercih edilen görüş tâbiünden olduğudur. Buhârî bu hadisi Selman tariki dışında tahriç etmemiştir. Söz konusu hadis asıldır.²⁷

Hamâm'ın iddiası aşağıdaki nedenlerden dolayı zikredilen kurala ihlal etmektedir.

- Abdullah b. Vedia, Selman'dan rivâyetinde ferd olarak kalmıştır.

- Onun vuhdân olması demek, Buhârî'nin onun tariki dışında Selman'dan rivâyet etmemiş olması demektir. Hamâm'ın dediğinin tersini ortaya koymamız mümkündür:

Abdullah b. Vedia'nın Selman'dan yaptığı rivâyette fert kaldığı iddiası doğru değildir. Bu hadis metinde basit bir ihtilaf "الإدهان بالطيب" zikredilmeksizin Semân Karse' ed-Dabb'î'den de rivâyet edilmiştir. Nesâî'nin hadisi şöyledir:

عَنْ سَلْمَانَ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ رَجُلٍ يَتَطَهَّرُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ كَمَا أُمِرَ ثُمَّ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ حَتَّى يَأْتِيَ الْجُمُعَةَ وَيُنْصِتُ حَتَّى يَقْضِيَ صَلَاتَهُ إِلَّا كَانَ كَقَارَةٍ لِمَا قَبْلَهُ مِنَ الْجُمُعَةِ.²⁸

²⁶ el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayir b. Nasir en-Nasir- Muhammed Fuad Abdulbâki, (Riyad: Dâru's-selâm, 1422/2001), "Cuma", 5 (Hadis no: 883).

²⁷ Hamâm, Abdülcevad, *Cehaletü'r-ruvat*, (Beirut: Daru'l beşairi'l İslamiyye, 2015), 503.

²⁸ Buhârî, "Cuma", 5 (Hadis no: 883).

Hâfız'ın dediği gibi bu hadisin ricalleri sikadır.²⁹ Hâkim de bu hadisi tashih etmiştir.³⁰ Bu durumda Vedia, Selman'dan fert olarak kalmıştır, nasıl denilebilir? Nesaî aynı rivâyeti bizzat Karse'ed-Dabbî'den onunda Selman'dan rivayet ettiği tarikle rivâyet etmiştir. Hamâm'ın Abdullah b. Vedia'nın vuhdân tâbiinden olduğu iddiası da yerinde değildir. Hamam'ın bu iddia da bulunması, duruma muttali olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Buhârî'ye göre Abdullah b. Vedîa vuhdân değildir. Buhârî de Abdullah b. Vedia'dan iki râvînin rivâyet ettiği sâbittir. O iki râvî Ebu Said el-Makburî ve Abdullah b. Ebi Bekr'dir. Buhârî Abdullah b. Ebi Bekir hadisini *et-Tarihu'l-Evsat'ta* tahrîc etmiştir. Abdullah b. Ebi Bekr'in de ondan rivâyet etmesi onu vuhdânlıktan çıkarmış ve cehaletini kaldırmıştır. Sonuç olarak *Sahîh-i Buhârî*'de asıllar içinde vuhdân hadis yoktur. Bulunan vuhdân hadisler ise şahid ve mutabî' kabilinden tahrîc edilmiştir.

4.1.4. *İlzâmât'ta Rivâyet Edilmiş Bulunan Buhârî'nin Tarihu'l-Kebîr'inde Geçen Vuhdan Hadislerin Tahrîc ve Tahlili*

Bu kısımda *el-İlzâmât'ta* ele alınan Buhârî'nin vuhdan rivâyetlerinden bir örnek tahlîliyle takdim edilecektir.

Ebu Kâhil Abdullah b. Malik Hadisi

Dârekutnî, Ebû Kâhil Abdullah b. Malik, Ebû Usame, İsmail b. Ebi Halid'den kardeşi de ondan, Ebû Usame dışında bunu Kays b. Â'iz de dedi.³¹ Ebû Kâhil hadisini Ahmed *Musned*'de tahrîc etmiştir.³² Vekî bize İsmail b. Ebi Halid'den kardeşinden Ebi Kâhil'den rivayet ederek şöyle anlattı: İsmail b. Ebi Kâhil'i gördüm. Ebu Kâhil dedi ki: *Bayram günü Peygamber Efendimizi harma (burnu kesik deve) bir deve üzerinde hutbe okurken Habeşli biri de devenin yularını tutmuş*

²⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/371.

³⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Mekke: Mektebetü' dâri'l-bâz, 1414/1994), 2/4120.

³¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât*, 106.

³² Ebû Abdillâh Ahmed İbn Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'l-risâle, 1421/2001), 13/18725.

haldeyken gördüm."³³

Muhaddisler İsmail'in kardeşi olan kişi hakkında ihtilaf olduğunu aktarmaktadırlar. Buhârî'nin de aralarında olduğu bazılarına göre kardeşinin Said olduğunu belirttiler. Buhârî, *et-Tarîhu'l-Kebîr*'inde şöyle demiştir: Kays b. Aiz, Ebu Kâhil el-Ahmeri sahâbidir. İsmail b. Ebi Halid kabilenin imamı idi. Kufelilerden sayılır. İbrahim b. Musa; İsa b. Yunus İsmail'den naklen şöyle dediğini belirtir: Kardeşim Said Ebü Kâhil Kays b. Âiz'in Hz. Peygamber'in (خُرْمَاء) "Harma" bir devenin üzerinde hutbe okuduğunu, bir Habeşlinin de devenin yularını tuttuğunu gördüğünü haber verdi.

-Beyan: Ebû Usame, İsmail, Kardeşi Ebu Kâhil Abdullah b. Malik tariki ile (خرماء) kelimesi olmadan benzer hadisi bize haber vermiştir.³⁴ Mizzî ve İbn Hacer, Nesai ve İbn Mace rivayetinde kardeşinin Said Ebi Halid olduğunu belirtmiştir. ed-Dulabi "*Kunâ*" adlı eserinde³⁵ ise Eşa's b. Ebi Halid diye isimlendirmiştir. İki de İsmail'in kardeşidir. İki de İsmail onlardan rivayetle fert bırakmıştır. Meçhul'ul-hal olmasından dolayı İsmail'den başka onlardan rivayet eden yoktur.

Sonuç olarak, senedde meçhulun bulunması muhaddislere göre hadisin reddini zorunlu kılar. Muhaddislerin bu meçhulu isimlendirmede ihtilaf etmeleri, (Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr*'de anlattığı gibi) Said olarak isimlendirmesi, bazılarının Eşa's (Ahmed'in *Müsned*'inde olduğu gibi) olarak isimlendirmesi ve bazılarının da hiç isimlendirmemesi, iki farklı kişi olma ihtimalini gün yüzüne çıkarmaktadır. Dolayısıyla râvinin meçhul'ul-hal olması ve İsmail'in teferrüdü vb. sebepler hadisin zayıflığını artırmıştır. Buhârî hadisin metnindeki ihtilafa işaret etmiştir. Bu da hadisin zayıflığını artıran *el-İlzâmât*'taki karinelerdendir.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki (Kahire: Dârü İhyâi'l-kütübî'l-Arâbi, 1952), Salat, 84; Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Beyrut: Daru'l kütübî'l ilmiyye, 1991), Salat, 40.

³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 7/142.

³⁵ Dulâbi, *el-Kuna*, 1/50.

4.2. Sema Şartı Gerçekleşmeyen İlzâmât Hadisleri

Dârekutnî'nin Buhârî'yi ilzam ettiği konulardan biri de sema şartıyla alakalıdır. İbn Hacer'in dediği gibi bu çok ince bir meseledir. Hz. Peygamber'i görüp yaşının küçüklüğü veya başka bir durumdan dolayı ondan bir şey duymayan kişinin rivâyetinin hükmünün araştırılmasıdır. Bunlar sahabe tanımına giriyorlar mı? Onların Hz. Peygamber'den rivâyet ettikleri hadisler muttasıl mı veya mürsel hükmünde mi?³⁶

Muhaddislerin çoğu küçüklüğünde mümeyyizken Hz. Peygamber'i görenlerin hadislerini sahabe değil tâbiîn mürseli hükmünde görmüşlerdir. Sehavî buna işaret ederek şöyle demiştir: Doğrusu bu gibi hadislerinde hükmünün muttasıl olması asıldır. Ancak sadece O'nu görenlerinki ise mürsel hükmündedir. Hâfız Sehavî'nin bu ifadeleri fazlasıyla dakîk sözlerdir.³⁷ Sehavî'nin bu ifadeleri dikkatle mülâhaza edildiği takdirde onun, sahabe büyüklerinin mürseli ile (Hz. Aîşe ve İbn Abbâs gibi) Hz. Peygamber'i görmüş ancak ondan bir şey duymamış sahabe çocuklarının (Muhammed b. Hatib, Abdurrahman b. Ebi Bekr gibi) mürselinin arasını ayırdığı anlaşılabilir.

4.2.1. Buhârî'nin *Tarîhu'l-Kebîr'*inden Hal Tercemesini Yaptığı Sahabeye Tavri

Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr'*inde tercemesini naklettiği sahâbiler için takip ettiği genel bir metodu bulunmaktadır. O, tercemesini yaptığı sahabeyi üç şekilde zikretmektedir. Sohbeti olanlar ki onları sahabeden saymıştır. Bu genelde sahabeden sohbeti meşhur olanlar içindir. Sohbeti ihtimal üzere olanlar: Sahabe olması muhtemel olanların ismini de sahabeden saymıştır. Örneğin Buhârî, Yezid b. Nuame ed-Dübbi tercemesini yaparken Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğini belirtmiş ve onu sahabî olarak kabul etmiştir. Buhârî'nin "rivâyeti olduğu" ifadesi onun sohbeti olduğunu göstermektedir.

Muhammed b. Hatib Hadisi

³⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 1/7.

³⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehavî, *et-Tezihü'l-ebher*, (Riyad: Mektebetü adveu's-selef, 1418/1998), 39.

Dârekutnî el-İlzâmât'ta, Buhârî'nin Muhammed b. Hatîb'ten Ebû Malik el-Eşca'î tarikiyle rivâyet ettiği hadisi tahriç etmesi gerektiğini belirtir (ilzâm eder).³⁸ Ondan da Simâk b. Harb ve onlardan başka İbn Avf ve Yusuf b. Sad ve diğerleri ondan rivâyet etmiştir. Bu hadisi Ahmed *Müsned*'inde tahriç etmiştir.³⁹ Muaviye b. Amr dedi ki: Bize Ebu İshak, Malik el-Eşca'î'den naklen şöyle dediğini anlattı. Muhammed b. Hatîb ile bir yerde otururken Resulullah'ın şöyle dediğini nakletti: Ben hurmalıkları bol olan bir yer gördüm. Oraya doğru gidiniz. Bunun üzerine Hatîb ve Cafer, Necaşi'ye doğru deniz yolu ile gittiler ve ben o gemide doğdum.⁴⁰

Buhârî et-Tarîhu'l-Kebîr'inde Ümmü Cemil'in hadisini îraddan sonra aşağıdaki şekilde irad etmiştir: Muhammed b. Hatîb el-Kuraşi çocuk yaşta Hz. Peygamber'e ulaşmıştır. Bana Said b. Süleyman, İbrahim b. Muhammed b. Hatîb. Ona Ebu Osman'ın dedesi Muhammed b. Hatîb Annesi Ümmü Cemil'den şu hadisi aktardı. Annesi dedi ki: Seni bir veya iki gece süresince Habeşistan'dan Medine'ye getiriyordum. Sana yemek pişirdim ve odun bitti. Çıktım odun arıyordum. Sen tencereye el uzattın, tencere senin kolunun üzerine düştü. Medine'ye geldim. Seni Hz. Peygamber'e götürdüm. Dedim ki: Ya Rasulallah bu Muhammed b. Hatîb'tır. Senin ismini ilk alan dır. Hz. Peygamber elini başına sürdü sana dua etti. Sonra ağzına üfledi sonra eline yine üfledi ve şöyle diyordu:

(أَذْهَبُ بِالْأَيْسِ رَبِّ النَّاسِ أَنتَ الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَعْمًا)

Daha yanından ayrılmadan elin iyileşti.

Abdullah b. Muhammed, Muaviye, Ebu İshak, Ebu Malik el-Eşca'î'den rivâyetle dedi ki: Muhammed b. Hatîb'la otururken Resulullah'ın şöyle dediğini aktardı. "Muhakkak ki hurmalıkları bol bir yer gördüm." Muhammed b. Hatîb son olarak şunları ekledi: "Hatîb ve Cafer deniz yolu ile Necaşi'ye (Habeşistan) doğru giderken bindikleri gemide ben doğdum."

³⁸ Dârekutnî, el-İlzâmât, 70.

³⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, el-Müsned, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'l-risâle, 1416/1995), 30/18278.

⁴⁰ Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, 1/17.

Buhârî'nin küçük yaştaki sahâbinin rivâyeti ile ilgili kabul şartları şunlardır: Tahammül yaşı, Kadı İyaz'ın dediği gibi en az beş olmalıdır. Muhaddisler de buna göre amel ederler. Buhârî çocuk sahâbinin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği fiili, kavli veya takriri olsun söyleneni anlaması ve zabt etmesi (aklında kalması); mesela râvînin Hz. Peygamber'in ağzından ona su vermesi gibi, bu görüşü destekleyecek bir şey bulur. Hatîb Kifâye adlı eserde şöyle anlatır; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel der ki: "Babama sordum, hadiste çocuğun seması ne zaman geçerlidir? O da: akıl ve zabt sahibi olduğunda" dedi. Dedim ki: (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel) tanıdığım bir adamın şöyle dediği bana ulaştı. 15 yaşına varmadan seması caiz olmaz. Çünkü Peygamber Berra ve İbn Ömer'i Bedir günü savaştan geri çevirdi ve onları küçük yaşta gördü. Ahmed'in "Akıl erdirdiğinde seması caizdir." sözü ne kadar yersizdir. Sufyan b. Uyeyne, Veki' ve diğerlerini nereye koyacak dedi.⁴¹

Sonra Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed'in bu sözünü "إِنَّ حَدَّ الْغُلَامِ إِذَا صَبَّطَ" başka bir tarikten rivâyet etti.⁴² Yani ona göre cocuğun rivâyetinin kabul sınırı rivâyeti duyduğunda zabt edebilmesidir. Dolayısıyla Peygamber'e yetişenlerin hadislerini kabul meselesini şöyle kısımlara ayırabiliriz. Hz. Peygamber'i gören küçük sahabe bir şeye akli ermiyorken Peygamber'in huzuruna getirilen beş yaş altındakilerin hadisleri mürseldir. Bu görüş Hatîb'in naklettiği Ahmed b. Hanbel'in sözünü destekler. Hz. Peygamber'i görüp ondan bir şey aklında tutanlar hatırlayanlardır. Bunların hadisleri makbuldür. Buhârî'nin *Sahîh*'inde yaptığı budur. Bütün bu bilgilerden şu sonuçlara ulaşılabilir: Mümeyyiz baliğ olarak Hz. Peygamber'i gören ve ondan bir şey duymayanlar. Bunlardan bazıları Peygamber'i gördüklerinde henüz Müslüman olmamışlardı. Bu durumda muhaddislere göre bir ihtimaldir. Böylesi bir ihtimal bu hadisler hakkında illet kabul edilebilir. Bunun için İrâki Târik b. Şihab hadisini işaret etmiştir.⁴³

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/61.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/62.

⁴³ Zeynüddin Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. İbrahim el-İrâkî, *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*. (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-

Küçükken Hz. Peygamber'i görmüş veya Hz. Peygamber'in kendisini görmüş olanlar; Muhammed b. Hatîb ve Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Sıddık gibi, bunlar da ikiye ayrılır: Hz. Peygamber'in sözünü ve fiilini hatırlayan akıl ve zabt edebilen beş yaşındakilerin hadisleri makbuldür. Buhârî, Ahmed ve muhaddislerin geneli bu görüştedir. Hz. Peygamber'in sözünü, fiilini akledemeyenler ve beş yaşının altındakilerin hadisi mürseldir. Buhârî çocukken Hz. Peygamber'i görenlerin hadislerini genelde mürsel saymıştır. Ancak hadisi rivâyet edenler semalarını tasrih ve akıllarında tuttıkları zikrederlerse mürsel saymaz. Bunun için Amr b. Selime'yi bunlardan saymamıştır. Amr b. Seleme, Mahmut b. er-Rabi gibi.

Buhârî'nin kastettiği irsal, inkita ve duymama (Semai olmayan) sıfatı olanlarla ilgilidir. Ebu Hatim er-Râzî de aynı fikirdedir. Bazen muhaddisler Hz. Peygamber'i gören çocukların hadislerini tashih ederler. Ancak bu, Buhârî'nin şartına uygun değildir. Çünkü Buhârî'ye göre sema şarttır. Muhammed b. Hatîb'in Habeşistan'a hicretindeki hadisi o ev halkına mahsustur. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in emri ile Habeşistan'a hicret etmişler. Dârekutnî *el-İlzâmât*'ın birinci kısmında "ذكر من حضرني ذكره من بعض التابعين الثقات" demiştir. İkinci kısımda ise "ذكر أحاديث رجال من الصحابة" demiştir. Bu, Dârekutnî'nin dikkatine delalet eder. Sohbetinde ihtilaf olanların sika tâbiîn'den gelen hadislerini zikretmekle sohbetini ispatlıyor. Muhammed b. Hatîb gibi. Dârekutnî Muhammed b. Hatîb hadisini sahîh görüyor. Çünkü onun sohbeti sika tâbiîn rivâyeti ile sabit olmuştur.

Sonuç

el-İlzâmât ve *et-Tarîhu'l-Kebîr* de yer alan hadislerin incelenmesi neticesinde ulaşılan sonuçlar ve öneriler şu şekilde ifade edilebilir:

Meşhur olanın aksine Dârekutnî *Sahîhayn* hadislerine, râvîlerine ve Şeyhayn'ın şartına göre değerlendirme yapmaya büyük bir özen göstermiştir. *el-İlzâmât* adlı eser bunun en net göstergelerinden biridir. Bu eser onun *Sahîhayn*'a karşı sadece tenkit maksatlı bir duruş sergilediği iddiasına taban tabana zıtlık gösterecek niteliktedir.

İslâmiyye, 2013), 2/ 867.

Bazı akademik çevrelerde *el-İlzâmât* ve *Tetebbu'* kitaplarının aynı kitap kabul edilmesi ve Dârekutnî söz konusu olduğunda *el-İlzâmât'dan* ziyade *Tetebbu'* kitabının ortaya konulması *el-İlzâmât* kitabına gerekli ehemmiyetin verilmemesine ve yukarıda bahsettiğimiz yanlış algıların oluşmasına sebep olmuştur. Dârekutnî'nin 'İlzam' kelimesinden maksadı akademik çevrelerde meşhur olduğu gibi Şeyhayn'ı bu hadisleri tahric etmediği için eleştirmek değil, bilakis, hadisleri Şeyhayn'ın şartlarına göre tashih etmektir. Bu gerçek Dârekutnî'nin ilzamlarına yöneltilen eleştirilerin çoğuna cevap olacak niteliktedir.

Darekuni'nin *el-İlzâmât* adlı eserine yazdığı iki mukaddime çerçevesinde yapılan incelemelerden anlaşılıyor ki, o, hadislerin tashihinde Sahîhayn'daki râvîlerin benzeriyle tashih etmekten ibaret olan mütekaddimin alimelerinin usulüyle, bizzat Sahîhayn'da geçen râvîler üzerinden tashih yapmaktan ibaret olan müteahhir âlimlerin menhecini birleştirmiştir. Bu, Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in râvîlerinden olmayan bazı râvîlerin hadislerini tahric etmesine dair yapılan eleştirilere cevap olacak niteliktedir.

Dârekutnî *el-İlzâmât* senedlerini özenle seçmiştir. Hakkında cerh(tekellüm) bulunan râvîleri ve kendisinde illet tespit edilen hadisleri eserine almaması bunun en önemli göstergelerindedir. Dârekutnî metinden çok senedlere önem vermiştir. Buna rağmen ona göre senedin sağlamlığı hadisin sıhhati için yeterli değildir. Zira senedin sağlamlığına rağmen metin illetli yahut Kur'an ve sahîh sünnetle sabit olan hakikatlerle çelişkili olabilir.

Dârekutnî Buhârî'nin kendi şartlarına göre vuhdân hadis rivâyet etmemesi gerekirken vuhdân hadis rivâyet etmesini eleştirmiştir. Ancak bu haklı bir eleştiri değildir. Zira Buhârî *es-Sahîh*'inde "asl" olarak bir vuhdân hadis rivâyet etmemiştir. Onun tahric ettiği vuhdân hadisler şahit veya mütâbî' kabilindedir. Bundan dolayı onun bu hadisler üzerinden Buhârî'yi eleştirmesi haklı bir eleştiri değildir.

Dârekutnî'nin Buhârî'ye ilzamlarından biri de Hz. Peygamber zamanını idrak etmişlerin hadislerini tahric etmesidir. Hâlbuki bu

rivâyetleri çoğunlukla ademu's-sima'ya mahmuldür. Ancak Buhârî Hz. Peygamber zamanını idrak etmişlerin rivâyetlerini kabul etmek için o vakitte yaşı beşten büyük ve Hz. Peygamber'den duyduğunu anlaması şartını getirmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'e idrak etmiş fakat bir şey kavramayanların hadislerini tahriç etmek zorunda değildir.

Buhârî cerh sebebi tefsir edilmiş hadisi tefsir edilmemiş hadise tercih etmiştir. Kendi *Sahîh*'inde bunu açıkca beyan etmiştir. Dârekutnî'nin *el-İlzâmât*'ın cerh sebebi tefsir edilmemiş bazı hadislerini terkedip aynı babda tefsir edilmiş hadisleri getirmesinin sebebi bu olsa gerektir. Buhârî nesh edilmiş hadislerin yerine son olarak varid olan ve hükmün kendisine bağlandığı hadisleri rivâyet etme yoluna gitmiştir.

et-Tarîhu'l-Kebîr kitabı içerisinde sened ve râvî incelemesi konusunda sonra gelen hadis hâfızlarına yol gösterici birçok bilgiyi içinde barındıran ve ilmi değeri çok kıymetli olan bir eserdir.

et-Tarîhu'l-Kebîr'in telifinde Buhârî'nin izlediği metod, bu eser üzerinde çalışma yapanları, tercemeleri incelerken çok dakik olmaya ve hiçbir kelimeyi atlamamaya mecbur kılmıştır. Zira çoğu zaman tek bir kelime dahi, hal tercemelerin ihtiva ettiği incelikler karşısında Buhârî'nin duruşunu anlamaya anahtar olabilir.

Buhârî *et-Tarîhu'l-Kebîr*'inde bazı *el-İlzâmât* hadisleri için sukut etmiştir. Buna muhtemelu'l-hadis olan râvîlerin hadisleri de dâhildir. Buhârî'nin bu râvîlerin bazı hadislerini seçip tahriç etmesi bunu destekler niteliktedir. Binaenaleyh muhtemelü'l-hadis râvîlerinin ilzamı ayrı bir tez konusu olabilir.

Çalışma açıkça göstermiştir ki Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr* adlı eserinin incelenmesinin *el-Camiu's-Sahîh*'le beraber yapılması onun usulünün anlaşılması için ilmî bir zorunluluktur.

Kaynaklar

Adâb Mahmûd el-Hamş. *el-Vûhdân mîn rüvâti'l-sahîheyn ve merviyâtihim ve*

- kütübi'l-hadîsi'l-şerîf*. Ürdün: Dârü'l-ilâm, 1435/2014.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed İbn Hüseyin, *el-Kaza ve'l-Kader*, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1426/2006.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed İbn Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü dâri'l-bâz, 1414/1994.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyir b. Nasir en-Nasir- Muhammed Fuad Abdalbâki, 9 Cilt, Riyad: Dâru's-selâm, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 10 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. es-Seyit Abdullah Haşim el-Yemani. Kahire: Dâru'l-mahasin, 1386.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlzâmât ve Tetebbu'*, Riyad: Dâru't-taybe, 1423/2002.
- Derris, Halid Mansur. *el-Hadisü'l-Hasen*. Riyad: Mektebetü advâü's-selef, 1420/2005.
- Ebû'l-Feth el-Ezdî, Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed el-Mevsilî. *Kitâbü'l-mahzûn fi 'ilmi'l-hadîs*. thk. Muhammed İkbâl Muhammed İshak es-Selefi. Delhi: ed-Dâru'l-'ilmiyye, 1408/1988.
- Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, nşr. Abdulselam Muhammed Harûn, b.y.: Dâru'l-fikr, 1399/1979.
- Gumârî, Ebû'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. es-Siddîk. *el-Müddâvî li-'ileli'l-Münâvî*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.
- Hamâm, Abdülcevad, *Cehaletü'r-ruvat*. Beyrut: Daru'l-beşairi'l-İslami, 2015.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşar Avvad Maruf, Dârü'l-garbi'l-İslami, Beyrut, 1422/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut: Matbaatü'l-kitabi'l-'Arabî, 1405/1984.
- Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyin b. Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. İbrahim. *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2013.

- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Merâsîl*. thk. Şükru'llah b. Nî'metullah el-Kücânî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye 1397/1977.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. nşr. Abdulselem Muhammed Harûn. Cilt. 1-6. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1399/1979
- İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Hedy'us-sarî*, Cilt. 1-2. Kahire: Dâru'r-reyyan li't-türas, 1986/1407.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *en-Nuket alâ mukaddimet-i İbnü's-Salah*. thk. Rabi'i b. Hadi Umeyir. Medine: el-Câmi'a'l-İslamiye, 1984.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*, Kahire: Müessesetü'l-risâle, 1966.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer. *Lisânu'l-Mîzân*, Cilt. 1-7. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'-matbûât, 1406/1986.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, Riyad: Müessesetü melik Fehd, 1422/2001.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût v.d, Beyrut: Dâru'l-maârif, 1416/1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: Dâru ihyâi kütübi'l-Arâbi, 1952.
- Mansur, Ahmed Abdullah. *Menhecu'l-Buhârî fi't-talifi't-tarih'l-kebîr*. Beyrut: Daru'l-beşair, 2013.
- Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru Lübnan, 1996,
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *Kitabu'l munferidat ve'l vuhdân*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l ilmiye, 1408/1988
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Cilt. 1-5. Kahire: Dâru's-selâm, 1955-1956.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l ilmiye, 1991.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Minhâc fi şerhi sahihi Müslim b. Haccâc*. nşr. Yahyâ İsmâîl. Mısır: Dâru'l-vefâ, 1419/1998.
- Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Cilt. 1-4. Beyrut: Daru'l-kütübî'l ilmiye, 1411/1990.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *et-Tevzihu'l-ebher*, Riyad: Mektebetü adveu's-selef, 1418/1998.
- Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali. Mısır: Mektebetü'l-sünne, 1424/2003.
- Sübayhî, İbrahim b. Muhammed. *Müşkilü'l-menâsik*, Riyad: Mektebetü'l-melik Fehd, 1428.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, Cilt:1-5. Medine: Dâru'l-yüsr, , 2016.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: el-Mektebetü'l-İslamiye, 1975-1395.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.*
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru alâmi'n-nübelâ*. thk: Şuayb el-Arnaut. Şam: Müssetü'r-risale, 1405/1985.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *en-Nüket 'âlâ mukaddimeti İbni's- Salâh*, thk. Zeynülabidîn b. Muhammed bîlâ Frec, Riyad: Advâü'l-selef, (1419/1998).